

Középiskolások előítéletességének egy lehetséges magyarázata: az életforma

A „rituális sűrűség”

A rendszerváltozást követő időszak tizenéveseinek előítéletességét vizsgáló (és a jelentősebb ifjúságszociológiai kutatásokat összegző) elemzés egyik fontos következtetése az volt, hogy a különböző kisebbségi csoportokkal szembeni előítéletesség olyan fiatalokra jellemző, akik szocializációs szempontból hátrányos szocio-kulturális környezetben élnek (Murányi, 2006). A kisebbségek intoleráns szemlélete a leginkább az észak-keleti régió kistélepüléseiben, rossz anyagi körülmények között élő, többnyire szakmunkásképzőkben tanuló, iskolázatlan és idős szülők gyermekei körében általános. Ez az eredmény összeesengett egy korábbi magyarországi kutatás ama tapasztalatával, hogy az alacsonyabb presztízsű középfokú oktatási intézményekben tanuló fiatalok elutasítóbbak a kisebbségi csoportok tagjaival (Szabó I. – Örkény, 1998). Mivel magyarázható, hogy az előítéletesség elsősorban azokra a fiatalokra jellemző, akik közvetlen családi és tágabb lakóhelyi környezete, valamint kulturális helyzete egyaránt hátrányosnak nevezhető?

Erre a kérdésre egy olyan átfogó magyarázat (Fuchs – Case, 1989) segítségével próbálunk válaszolni, amely az interakcionista és a fejlődés-szemponú elméletekre támaszkodva az *életforma* és a *rituális sűrűség* (ritual density) fogalmával értelmezi az előítéletességet. A fogalom értelmezésével az alábbiakban részletesen is foglalkozunk. Most csak arra utalunk, hogy az említett összegző elemzésben más hazai empirikus kutatások (Angelusz – Tardos, 1988;

Kopp et alii, 1996; Tomka, 1996; Albert – Dávid, 1998; Skrabski – Kopp, 1999; Gábor, 2000; Bauer, 2002) alapján igazoltuk, hogy a kulturális és egzisztenciális szempontból egyaránt hátrányos családi és lakóhelyi közegben a magas rituális sűrűségű életforma több jellegzetessége megtalálható (Murányi, 2006). Ilyen jellegzetesség a zárt csoportokban zajló interakció, a korlátozott nyelvi kódok használata, a tradicionális erkölcsi elvek elfogadása, a saját csoporttól eltérő szocio-kulturális modellek ismerete. Az *előítélet*, az *életforma* és a *szocio-kulturális környezet* közötti *megfelelés* azonban még nem „direkt” alátámasztása az előítéletet életformaként értelmező teóriának.

A következőkben Fuchs és Case nyomán arra teszünk kísérletet, hogy az előítéletesség és a rituális sűrűség alapján jellemzett életforma közötti összefüggést empirikusan is bizonyítsuk. A magyar középiskolás mintán 2005-ben lebonyolított „Iskola és demokrácia” kutatás adatbázisa alkalmas arra, hogy Fuchs és Case elgondolását teszteljük.¹ Ezután megpróbáljuk értelmezni szocializációs szempontból ezt az összefüggést. Elemzésünk előtt azonban röviden érdemes összefoglalnunk Fuchs és Case tanulmányának gondolatmenetét.

A szerzők előítéletességet értelmező kategóriája, a *rituális sűrűség* az interakciók csoportkereteinek nyitott, illetve zárt jellegén alapul. A csoportkeretek nyitottságától, illetve zártságától függ, hogy az interakciók élményanyaga mennyire „rituális”, azaz mennyire homogén. A nyelvi kódok tekinthetők a rituális sűrűség megjelenésének is. Collins a csoport-hálózatokat „ritusszerkezetük” alapján sorolja magas, illetve alacsony sűrűségű típusokba (Collins, 1975). A zárt csoportkeretek között az interakciók többsége azonos

¹ Az önkitöltős, kérdőíves adatfelvétel 2005. decemberben készült négy megyében (Baranya, Fejér, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg) és a fővárosban. A minta a 9. és 11. évfolyamos középiskolás tanulókat megye és iskolatípus alapján reprezentálta. A mintát súlyoztuk (N=5000). A kutatást Csákö Mihály vezette. A koncepció és a kérdőív kidolgozása Csákö Mihály, Domokos Tamás, Ligeti György, Murányi István, Péntek Eszter és Szabó Ildikó munkája volt.

minták szerint zajlik. A *magas rituális sűrűség* változatlan csoportkeretek között zajló állandó interakciók eredménye, amelyet homogén közös élmények, valamint korlátozott nyelvi kódok jellemeznek, és amely „partikuláris csoportszempontokkal való egydimenziós azonosuláshoz vezet”, „egydimenziós fixációkat erőszakol rá a saját csoportra, ennél fogva csökkenti a kozmopolitizmus és egyetemesség alapjait” (Fuchs – Case, 1992: 502). Ezzel szemben az *alacsony rituális sűrűséget* kiterjedt szociális hálózatok és sokoldalú interakciók jellemzik. Az alacsony sűrűségre a szerteágazó kapcsolatok hálózata és – ennek köszönhetően – sokféle kulturális tapasztalat a jellemző. Az alternatív életformák megismerése és átélése során kevésbé valószínű, hogy ezeket másságuk miatti elutasítják. Az életstílusok esetlegességének (Luhman, 1984) elfogadása nem egyeztethető össze az előítélettel.

Fuchs és Case úgy véli, hogy ez a megközelítés illeszkedik ahhoz a habermasi értelmezéshez, amely az előítéletet a szisztematikusan torzult kommunikáció megjelenésének tekinti, amely „akkor következik be, ha a szimbolikus interakció cselekvőinek egyenlőtlen az esélyük véleményük kifejtésére, a másik véleményének bírálataira, a beszédaktusokban rejlő érvényességi igények felvetésére, illetve megkérdőjelezésére, valamint énazonosságuk megjelenítésére” (Fuchs – Case, 1992: 503).

Fuchs és Case bírálják az előítélet evolucionista megközelítésére alkalmas elméleteket (Parsons, Habermas, Kohlberg), amelyek azt feltételezik, hogy a fejlődési szakaszok egyirányúak, egyetemeseek és megfordíthatatlanok. Fuchsék azt mondják, hogy a posztkonvencionális, egalitárius és előítéletektől mentes moralitás nem független a kontextustól. „Az erkölcsi tudat struktúrái tehát nem valamiféle fejlődési logikát követnek, hanem az életvilágok sűrűségviszonyaival

változnak. (...) A modern társadalmakban alacsony és magas rítussűrűségű helyzetek léteznek együtt egymás mellett” (Fuchs – Case, 1992: 508).

A szerzők számára az *előítélet* – szemben a legtöbb szociálpszichológiai értelmezéssel – *nem attitűd, hanem életforma*. Az attitűdöket és kogníciókat a társas szokások és a mindennapi interakciók, vagyis az életforma következményének tekintik. „A rituális sűrűség fogalma arra ösztönöz, hogy kiterjesszük magának az előítéletnek a fogalmát. Ha „előítéletről” hallunk, jobbra bizonyos csoportok – kisebbségek, szubkultúrák – iránti sajátos attitűdök jutnak eszünkbe. Fejtegetésünk azonban azt sugallja, hogy nemcsak bizonyos gondolatok, de maguk az életformák is lehetnek előítéletesek.” (Fuchs – Case, 1992: 510)

A magas rituális sűrűség olyan életformával jár, amely leszűkíti az eltérő szociokulturális minták megismerését, a csoporttagok interakciói a saját csoportra korlátozódnak. A saját csoportra vonatkozó, konvencionális erkölcsi elvek úgy kondicionálódnak, hogy közben a csoporton kívüliekkel szembeni diszkriminatív attitűdök alakulnak ki. A magas rituális sűrűség kedvez a világ leegyszerűsített, abszolút értékek alapján történő szemléletének. Fontos sajátossága, hogy az erős kollektív érzelmekkel összekovácsolt csoportszolidaritás együtt jár a kívülállók kizárásával: „Az előítélet, mint életforma, szeretne visszajutni a tradicionális életmódhoz, az abszolút értékekhez, a fundamentalista vallási érzésekhez, az egyszerűen felépített világgéphez, amelyek véleményünk szerint mind a magas rituális sűrűségű életforma következményei. A magas rituális sűrűség erős kollektív érzelmeket kelt, merev csoportszolidaritást és a kívülállóktól való szigorú elhatárolódást hoz létre. Az előítéletes mozgalmaknak ez a belső

szerkezete az, ami a korszerűség elgondolásaival szembeszegül” (Fuchs – Case, 1992: 510).

A középiskolások kisebbségekhez való viszonya

Az „Iskola és demokrácia” kutatás kérdőívében szereplő kérdések alkalmasnak bizonyultak arra, hogy az előítéletességet a magas rituális sűrűséggel hozzuk összefüggésbe és életformaként azonosítsuk. A felhasznált kérdések a következő témakörökre irányultak: a kisebbségi csoportok kortárs tagjainak elfogadása–elutasítása, a kisebbségekkel kapcsolatos problémák fontossága, a médiafogyasztás, a szervezeti aktivitás és az iskolán kívüli rendszeres tevékenységek.

A különböző nemzeti és etnikai csoportokhoz való viszonyulást ugyanúgy operacionalizáltuk, mint 1995-ben a nyolcadik osztályosok és 1996-ban, az utolsó éves középiskolások körében végzett vizsgálatban (Szabó I. – Örkény, 1996; Szabó I. – Örkény, 1998).² A személyközi távolságtartás módszerével mért előítéletesség az iskolai padtárs szerep megítélésre vonatkozott.

Először nézzük meg, hogyan alakultak a különböző kisebbségi csoportokhoz tartozó padtársak elutasítását kifejező válaszok a három kutatásban (1. táblázat).

² Az első adatfelvétel a nyolcadikosokat reprezentáló országos mintán, a második az utolsó éves gimnazistákat, szakközépiskolásokat és szakmunkás tanulókat reprezentáló országos mintán készült.

1. táblázat

Mit szólnál hozzá, ha padtársad a következő csoportok tagja lenne?
(a „zavarna” válaszok százalékban)

Zavarna, ha a padtársam...	Nyolcadikosok 1996 (N=4248)	Utolsó éves középiskolások 1998 (N=2600)	9. és 11. évfolyamos középiskolások 2005 (N=5000)
cigány lenne	58	58	45
román lenne	40	39	30
zsidó lenne	28	23	27
kínai lenne	21	24	24
szerb lenne	-	-	23
kongói lenne	-	-	22
arab lenne	26	29	21
oroszl lenne	35	27	18
szlovák lenne	31	26	14
német lenne	11	9	11
horvát lenne	-	-	10
finn lenne	-	-	9
erdélyi magyar lenne	8	7	7

A korábbi eredményekhez hasonlóan a középiskolások 2005-ben is leginkább a cigányok és a románok, legkevésbé az erdélyi magyarok közelségét utasítják el.

A továbbiakban a 2005-ös középiskolás vizsgálat adataira támaszkodunk.

Az elutasítások logikájának feltárására klaszterelemzést (quick-cluster) végeztünk.

Így két csoportot különítettünk el (2. táblázat).

2. táblázat

A kisebbségi csoportokhoz tartozó padtársak elfogadásának–elutasításának csoportjai (az elutasítók aránya, százalékban)

Zavarna, ha a padtársam...	Előítéletes csoport (N=1209)	Toleráns csoport (3791)
román	82	14
szerb	79	6
kongói	78	4
cigány	77	35
kínai	77	7
zsidó	74	11
oroszl	66	3
arab	66	6
szlovák	55	1
horvát	39	1
finn	35	1
német	34	4
erdélyi magyar	24	2

Az *előítéletes csoport* (a teljes minta 24 százaléka) több, mint fele a 14 esetből tizben azt válaszolta, hogy zavarná, ha padtársa a kértzett csoporthoz tartozna. Az előítéletes csoportban mindössze négy kisebbségi csoport (horvát, finn, német, erdélyi magyar) tagjait utasítják el valamivel kisebb arányban. A csoportra jellemző erős előítéletességet az is bizonyítja, hogy a csoport minden negyedik (24 százalék) tagja még az erdélyi magyarokat is elutasítja.

A teljes minta háromnegyedét (76 százalék) alkotó *toleráns csoportban* csak három kisebbségi csoporttal kapcsolatban (zsidó, román, cigány) nagyobb az elutasítás aránya 10 százaléknál. A középiskolások cigányokkal szembeni előítéletességének látványos mutatója, hogy még a toleránsnak elnevezett csoportban is minden harmadik (35 százalék) válaszadó elutasítja a cigány padtárs gondolatát.

Ezután a kérdőív egy másik kérdéssora alapján egy újabb változót képeztünk, amely a kisebbségekkel kapcsolatos problémák érzékelését mutatta.³ A kérdéssorban különböző (hétköznapi, politikai és közéleti) értékek fontosságának megítélése szerepelt, melyek közül négy item a – konkrétan meg nem nevezett – kisebbségekhez való viszony jellemzésére szolgált. Először az egyes kijelentések fontosságáról alkotott válaszok alapján egy százfokú skálát szerkesztettünk.⁴ Az ötven pont alatti értékek azt mutatják, hogy a középiskolások számára a kisebbségek szóban forgó problémája (másság elfogadása; rasszizmus-ellenesség; kisebbségek védelme; kisebbségi jogok érvényesülése) inkább kevésbé fontos kérdés (3. táblázat, első oszlop). Ezután a négy item bevonásával főkomponens elemzést végeztünk. Ennek eredménye egyetlen főkomponens, amely egyfajta mutatója a kisebbségek jogi és morális dimenziók szerinti elfogadásának (3. táblázat, második oszlop).

3. táblázat

A kisebbségi csoportok jogi és morális szempontok elfogadásának fontossága és főkomponense (százfokú skála és faktorsúlyok)

Mennyire fontos számodra...	Fontossági skála	A kisebbségek elfogadásának főkomponense
a kisebbségek védelme?	42	0.85
a kisebbségi jogok érvényesülése?	43	0.80
a másság elfogadása?	49	0.70
a rasszizmus-ellenesség?	44	0.42
Magyarozott variancia-hányad (%)	-	50.6

A kisebbségekkel kapcsolatos viszony kifejezésére így összesen három mutatónk volt: az előítéletesek és a toleránsok klasztercsoportjai, valamint a kisebbségek

³ „Az előítéletet úgy határozhatjuk meg, mint egy csoport vagy egyén által jellegzetesen támogatott vagy ellenzett, tendenciájában egybehangzó ítélezést.” (Tajfel, 1981: 131).

⁴ A négyfokozatú Likert-skála alapján szerkesztett kérdésre („Mennyire fontosak számodra az alábbiak?”) adott válaszokat százfokozatú skálára vetítettük a következők szerint: egyáltalán nem fontos=0; kicsit fontos: 33; inkább fontos: 66; nagyon fontos=100.

elfogadásának főkomponense. A továbbiakban az előítéletességnek, mint életformának az értelmezéséhez szükséges változókat mutatjuk be.

Az életformák indikátorai

A kérdőívben több olyan kérdés is szerepelt, amely megfelelő indikátora lehetett a korábban ismertetett magas, illetve alacsony rituális sűrűségű életformának. Az életforma jellemzésére a következő témaköröket vettük figyelembe: médiafogyasztás, szervezeti aktivitás, családi beszélgetések és az iskolán kívüli tevékenység. Ezeket a témaköröket összesen nyolc változó fedte le. A változók közös vonása, hogy kapcsolódnak a hétköznapi interakciókhoz. Mivel „kilépéseket” biztosítanak a szűken vett elsődleges (család) és másodlagos szocializáció (iskola, kortársi csoport) keretei közül és gazdagítják a kommunikációs lehetőségeket, valószínű, hogy az alacsony rituális sűrűségű életformát jellemzik.

A változók első csoportja a *médiafogyasztáshoz* kapcsolódik. Az életforma rituális sűrűsége szempontjából a médiafogyasztás jelentőségét abban látjuk, hogy lazíthatja az interakciók csoportkereteinek zártságát még akkor is, ha egyoldalú kommunikációról van szó. A napilapok olvasása, illetve a híradók és politikai témájú adások nézése hozzájárul a *saját csoporttól eltérő szociokulturális minták* megismeréséhez és az abszolút értékeket kevésbé preferáló világszemlélethez.⁵

⁵ A középiskolások 9 %-a egyáltalán nem olvas *hírlapot*, 53 %-uk legfeljebb hármat, 38 %-uk háromnál többet olvas valamilyen (naponta, hetente többször, hetente, ritkábban) gyakorisággal. A kérdezett nyolc napilap (Blikk, Magyar Hírlap, Magyar Nemzet, Metró újság, Népszabadság, Népszava, Helyi, megyei lap, egyéb napilap) olvasásának átlagpontja 3.12 (1 pont, ha az adott lapot olvassa valamilyen gyakorisággal; 0, ha nem olvassa).

Csak 2 százalék nem néz egyetlen *híradót* sem. A kérdezett 11 híradó (M1, M2, Duna TV, Hír TV, TV2, RTL Klub, Helyi tévé, BBC, Sky Europe, CNN, TV5, egyéb tévé) közül a középiskolások egyharmada (32 %) legfeljebb három, 47 % 4–6, míg 19 % 7 vagy több hírműsort néz. A teljes mintára vonatkozó nézettségi átlag 4.71 pont (1 pont, ha az adott hírműsort nézi valamilyen gyakorisággal; 0, ha nem nézi).

A középiskolásoknak csupán az 5 %-a válaszolta, hogy egyetlen *politikai műsort* sem néz a televízióban. Legfeljebb három műsort 38 % néz, míg ennél is többet (gyakran, elég gyakran,

A változók másik csoportjának, a szervezeti aktivitással kapcsolatos változóknak a figyelembe vételét az indokolja, hogy a szervezetekhez tartozás, illetve a szervezeti tagság ugyancsak a megszokottól különböző világképek és világértelmezések tapasztalati forrása lehet.⁶ Tekintettel a család mintaadó szerepére és arra, hogy a szocializáció egyik legfontosabb tényezője, nemcsak a válaszadók, hanem a családtagok szervezeti tagságát is figyelembe vettük.⁷ Az elsődleges szocializáció kiemelt szerepe indokolja, hogy a különböző témákról zajló *családi beszélgetések* ugyancsak szerepeltek az életforma-változók között.⁸

A változók utolsó csoportja két olyan tevékenység-típust (különóra, klubtagság, külön foglalkozás, illetve istentisztelet) tartalmaz, amely *iskolán kívüli és rendszeres elfoglaltságokat* jelent. Ezek a tevékenységek szintén hozzájárulhatnak a fiatalok plurális világértelmezéséhez.⁹

A nyolc változó (napilap-olvasás, híradó-nézés, politikai-közéleti műsorok nézése, különóra, templomba járás, szervezeti tagság, családtag szervezeti tagsága, családi kommunikáció) bevonásával elvégzett, úgynevezett quick

elég ritkán) 57 %. A kilenc politikai-közéleti műsor (M1: Este, M1: A szólás szabadsága, Hír TV: Kérdések órája, Hír TV: Politikai barométer, TV2: Jó estét, Magyarország, TV2: Aktív, RTL Klub: Fókuszban, RTL Klub: Heti hetes, Egyéb műsor) átlagos nézettsége 3.76 pont ((1 pont, ha az adott műsort nézi valamilyen gyakorisággal; 0, ha nem nézi).

⁶ Arra a kérdésre, hogy tagja-e valamilyen *szervezetnek*, a diákok 10 %-a válaszolt igennel.

⁷ Kérdésünk így szólt: „Van-e olyan személy a családjában, aki tagja valamilyen szervezetnek? (Csak azokra gondolj, akikkel rendszeresen találkozol.)” Az igen válaszok aránya 69 % volt.

⁸ Kérdésünk így szólt: „Szűkebb családdal (akikkel együtt élsz) mennyire beszélsz az alábbi témákról?” A lehetséges válaszalternatívák („Nem téma a családban”; „Velem nem beszélnek erről”; „Ha úgy adódik, én is részt veszek”; „Kíváncsiak a véleményemre”) közül a *részvételt* kifejező válaszokat vettük figyelembe. A felsorolt 28 téma közül 1–10 témában jelölte részvételét 19 %, 11–20 témában 56 %, 21–28 témában 25 %. A családi körben megbeszélte témák átlaga 15.9 pont volt. A következő témákat kérdeztük: a hatóságok működése; a másik nemmel való kapcsolat; adózás; belpolitikai élet; bulvár hírek, sztárok, híres emberek; bűnözés; civil szervezetek; családi gazdálkodás, pénz; egészség, betegség, higiénia; etnikai kisebbségek; ideológiai-világnézeti kérdések; iskolai élet; iskolai teljesítmény; környezetszennyezés; külpolitikai események; magyarság; más országok kultúrája; művészeti alkotások; nyaralás, utazás; öltözködés, megjelenés; politikai pártok; politikusok; rokonok életvitele; sport; szegénység; zenei ízlés, zenészek, együttesek; tudomány, technika; TV-műsorok, szereplők; vallás; szülők munkája, munkahelyi gondjai.

⁹ „Tanítás után jársz-e valamilyen külön órára, külön foglalkozásra, felvételi előkészítőre, klubba, szervezetbe, egyéb rendszeres elfoglaltságra?” – van válaszok aránya: 51 százalék. „Milyen gyakran jársz templomba, vallási összejövetelre?” – soha válaszok aránya: 7 százalék.

klaszteranalízis eredményeképpen a középiskolások mintája három csoportra oszlott (4. táblázat).

4. táblázat

Rituális sűrűség szerint elkülönülő csoportok aktivitása
(átlagpontban és százalékban)

	Alacsony rituális sűrűségű csoport (N=1233)	Átlagos rituális sűrűségű csoport (N=2209)	Magas rituális sűrűségű csoport (N=1558)
Napilap olvasása (0–8)	3.57	3.20	2.40
Híradó nézése (0–11)	5.38	4.72	3.83
Politikai műsorok nézése (0–9)	4.29	3.78	3.05
Családi kommunikáció (0–28)	23.02	15.47	7.97
Különórák (%)	63 %	52 %	36 %
Templomba járás (%)	99 %	96 %	81 %
Szervezeti tagság (%)	14 %	9 %	7 %
Családtagok szervezeti tagsága (%)	87 %	72 %	41 %

A 4. számú táblázat igazolja, hogy a médiafogyasztás, a családi kommunikáció, a különórák, a templomba járás és a szervezeti tagság mind-mind olyan tevékenységek, amelyek kitágítják a csoportkereteket, gazdagítják a személyközi interakciókat, bővítik a személyes kommunikáció témáit és a világról való gondolkozás mintáit. A *magas rituális sűrűségű* csoport (a minta 25 százaléka) minden változó – de különösen a családi kommunikáció – esetében a legkisebb aktivitással jellemezhető. Az *alacsony rituális sűrűségű* csoport (a minta 31 százaléka) aktivitása következetesen magasabb. A két csoport között elhelyezkedő, legnagyobb elemszámú (a minta 54 százaléka) harmadik csoportra az *átlagos rituális sűrűségű csoport* elnevezéssel hivatkozunk a későbbiekben.

Elemzésünket azzal kezdtük, hogy az eddigi hazai és nemzetközi kutatások (korábbi, saját kutatásainkhoz hasonlóan) mindenekelőtt az előítéletesség és a társadalmi (iskolai, gazdasági, települési, családi, kulturális) hátrányok közötti

összefüggéseket igazolták. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy eredményeink miként illeszkednek korábbi vizsgálatainkhoz, amelyekben a fiatalok előítéletességét szociokulturális jellemzők alapján értelmeztük (5. táblázat).

5. táblázat

A rituális sűrűség szerint elkülöníthető középiskolás csoportok társadalmi jellemzői *
(oszlop-százalékban)

		Alacsony rituális sűrűségű csoport (N=1233)	Átlagos rituális sűrűségű csoport (N=2209)	Magas rituális sűrűségű csoport (N=1558)
Iskolatípus	gimnazista	48	40	24
	szakközépiskolás	39	41	39
	szakiskolás	13	19	38
Szülők iskolai végzettsége ¹⁰	alacsony	31	41	53
	magas	69	59	47
Lakóhely	Budapest	17	13	10
	megyeszékhely	22	18	15
	nagyváros	7	8	9
	kisváros	25	28	29
	község	29	33	36

* Khí-négyzet próba alapján szignifikáns ($p \leq 0.05$) kapcsolatok.

Az 5. táblázat azt mutatja, hogy a rituális sűrűség szerint elkülönülő csoportok társadalmi összetételében szignifikáns különbségek vannak. Ezek alapján igazoltnak tekinthetjük, hogy *a magas rituális sűrűségű életforma nem független a hátrányos családi és lakóhelyi szocializációs közegtől. Az alacsony rituális sűrűségű csoportba tartozó középiskolások 87 százaléka érettségit adó középiskolába jár (majdnem felük gimnáziumba); szüleik jó kétharmadának magas iskolai végzettsége van, és majdnem a felük nagyvárosban lakik. A magas*

¹⁰ A középiskolások családjának kulturális hátterét a két szülő iskolai végzettségét mérő változók segítségével jellemezzük. A két változó alapján elvégzett quick-cluster elemzés eredményeképpen két csoportot kaptunk:

Magas végzettségű szülői csoport (az értékelhető minta 59 %-a): az apa iskolai végzettsége (legfeljebb nyolc általános: 0 %, szakmunkásképző: 13 %, szakközépiskola: 32 %, érettségi: 21 %, diploma: 34 %); az anya iskolai végzettsége (legfeljebb nyolc általános: 0 %, szakmunkásképző: 1 %, szakközépiskola: 22 %, érettségi: 39 %, diploma: 39 %).

Alacsony végzettségű szülői csoport (az értékelhető minta 41 %-a): az apa iskolai végzettsége (legfeljebb nyolc általános: 19 %, szakmunkásképző: 64 %, szakközépiskola: 12 %, érettségi: 4 %, diploma: 2 %); az anya iskolai végzettsége (legfeljebb nyolc általános: 31 %, szakmunkásképző: 46 %, szakközépiskola: 21 %, érettségi: 1 %, diploma: 0 %).

rituális sűrűségű csoportban szignifikánsan nagyobb a szakiskolában tanuló, kevésbé iskolázott családi háttérrel jellemezhető, kevésbé urbanizált településen élő középiskolások aránya. A magas rituális csoport tagjainak csak szűk kétharmada jár érettségit adó középiskolába, szüleik több, mint felének alacsony iskolai végzettsége van, és csak egyharmaduk lakik nagyvárosban.

Előítéletesség és rituális sűrűség

Most már csak az van hátra, hogy megnézzük: van-e összefüggés az előítéletesség és a rituális sűrűség szerint elkülönülő csoportokhoz tartozás között. Fuchs és Case elméleti elgondolását empirikusan akkor igazolhatjuk, ha a rituális sűrűség alapján elkülönült csoportokat lényegesen eltérő intenzitású előítéletesség jellemzi.

A kisebbségek elfogadását mutató főkomponens szóró-átlagai és a rituális sűrűség alapján elkülönült csoportok előítéletesség szerinti szignifikáns megoszlásai alátámasztják a várakozásunkat: az alacsony rituális sűrűségű csoportban a legkisebb, míg a magas rituális sűrűségű csoportban a legnagyobb az előítéletességgel jellemezhető aránya. A 6. táblázat arról is tudósít, hogy a rituális sűrűség alapján különböző életformákat valószínűsítő csoportok között markáns különbségek vannak a kisebbségekhez való viszonyban.

6. táblázat

A rituális sűrűség alapján elkülönült csoportok előítéletessége
(sor-százalékban és faktorszóró-átlagokban)

	Előítéletes csoport	Toleráns csoport	Kisebbségek elfogadása főkomponens
Alacsony rituális sűrűségű csoport	19	81	0.170
Átlagos rituális sűrűségű csoport	24	76	-0.013
Magas rituális sűrűségű csoport	30	70	-0.215

Elemzésünk empirikusan bizonyítja, hogy az előítéletesség mélyen beágyazódik az életformába; maga is életforma. Míg a nyitottabb csoportkeretek között élő, sűrűbb kapcsolati hálóval és kommunikációs mintázattal rendelkező *alacsony rituális sűrűségű csoport* 81 százalékát alkotják a kisebbségekhez való viszonyulásuk alapján a toleránsok csoportjába tartozó középiskolások, addig a zártabb csoportkeretek között élő, ritkább kapcsolati hálóval és kommunikációs mintázattal rendelkező *magas rituális sűrűségű csoportnak* csak a 70 százalékát. Ugyanakkor a kisebbségekhez tartozó kortársakat elutasító, előítéletes csoporthoz tartozók aránya a magas rituális sűrűségű csoportban 30 százalék, míg az alacsonyabb rituális sűrűségű csoportban csak 19 százalék. A kisebbségek elfogadását kifejező főkomponens faktorszór-átlagai is csak az alacsony rituális csoportban pozitívak.

Összegzés

A hazai és nemzetközi kutatások sokszorosán igazolták, hogy a társadalmilag hátrányos helyzet nagyobb mértékű előítéletességgel jár. Kevés magyarázat született azonban arról, hogy *milyen típusú kapcsolati hálók és kommunikációs mintázatok* vannak ennek az összefüggésnek a hátterében.

A társadalomtudományi kutatások többségéhez hasonlóan Fuchs és Case rituális sűrűség fogalmára épülő elgondolásának empirikus bizonyíthatóságát is meghatározza az előítélet (személyközi távolság) és a rituális sűrűség operacionalizálása. Elemzésünkben arra tettünk kísérletet, hogy Fuchs és Case elgondolása nyomán empirikus magyarázatot találjunk arra, hogy *miért* előítéletesebbek a társadalmi szempontból hátrányos helyzetű, alacsonyabb presztízsű középiskolába járó fiatalok. Fuchs és Case elgondolása a rituális sűrűségről lehetőséget kínált arra, hogy 2005-ös, 9. és 12. évfolyamos

középiskolások között végzett adatfelvételünk alapján egyrészt empirikusan is operacionalizáljuk a rituális sűrűség fogalmát, másrészt teszteljük a rituális sűrűség és az előítéletesség közötti összefüggéseket, harmadrészt pedig, immár elemzésünk eredményeire támaszkodva magunk is értelmezzük a rituális sűrűségtől függő előítéletességet.

Tanulmányunkban azt mutattuk be, hogy a középiskolások kisebbségi csoportokhoz tartozó kortársaik elutasításában kifejeződő előítéletei, valamint a kisebbségek problémáinak fontosságával kapcsolatos állásfoglalásaik társadalmi helyzetüktől függő életmódjuk szerves része. Úgy véljük, a rituális sűrűséggel jellemzett csoportok előítéletességében kimutatott különbségek igazolják, hogy az interakciók sorozataként felfogott szocializációban az alapértékeket és a normákat a különböző közösségek tagjaiként lehet elsajátítani. Ezek a közösségek (család, iskola, kortársi csoportok, tágabb csoportok) nemcsak integrálják a fiatalokat, hanem azokat a társadalmi és gazdasági, valamint kulturális (szimbolikus, kommunikációs, gondolkozási) tapasztalatokat és élményeket is biztosítják számukra, amelyekre a további csoporttagságok és a későbbi magatartások épülnek (Percheron, 1993; Szabó I. 2000). E közösségek és kapcsolatrendszerek lehatároltsága vagy nyitottsága, a rájuk jellemző magatartási, gondolkozási és viselkedési minták, valóságértelmezési sémák, világképek egyneműsége vagy sokfélesége, nyelvi kódjainak típusa és nem utolsó sorban a csoporttagsághoz szükséges ismeretek, értékek, érzelmek köre meghatározza más csoportok recepcióját és a tagjaik iránti személyes viszony előítéletességét is.

Az előítéletesség Fuchs és Case elmélete alapján történő értelmezését és empirikus igazolását a további kutatásokban érdemes összekapcsolni a sztereotípiák és faji előítéletek újabb kutatási eredményeivel is. Az előítéletek

kialakulására és magyarázatára vonatkozó mai modellek kisebbik része a szocializációs környezetet, nagyobbik része a kisebbségi csoportokkal való érintkezést nevezi meg domináns befolyásoló tényezőnek. Az előítéletesség életformaként történő értelmezését azért tartjuk fontos magyarázatnak, mert nem lehet egyértelműen az egyik vagy a másik irányzathoz sorolni; mindkettő jellegzetességét (kisebbségi csoportokkal kontaktus, személyes és tárgyi-kommunikációs környezet) felfedezhetjük Fuchs és Case elméletében. A későbbiekben ezért olyan, további releváns magyarázatokhoz való kutatásoknak látjuk értelmét, amelyek megfelelően kiegészíthetik az életforma-teóriát. Ilyennek tartjuk Stangor és munkatársai (Stangor et alii, 2003) kísérleteit, amelyek – szemben a közvetlen csoportközi kapcsolatokat hangsúlyozó magyarázatokkal – azt bizonyították, hogy az etnikai csoportokkal kapcsolatos vélekedéseket befolyásolja annak ismerete, hogy ezzel a viszonyulással mások is azonosulnak.¹¹ A magas és az alacsony rituális sűrűségű életformával jellemezhető csoportokban bizonyára eltérő hatással van a más csoportokkal, kisebbségekkel kapcsolatos véleményekre a különböző – egyetértő vagy az egyet nem értő – vélemények észlelése. Emellett az előítélet vélhetően annak is függvénye, hogy milyen „másokkal” (saját csoport vagy külső csoport) van egyetértés a kisebbségek megítélésében. Feltételezéseink tervezett későbbi empirikus igazolása árnyalhatja az eddigi – a fiatalok előítéletességét leginkább a szocializációs ágensek rendszerében, a közvetlen csoportközi érintkezés alapján értelmezett – kutatási eredményeket.

¹¹ „A résztvevők afroamerikaiak iránti attitűdjei jelentős mértékben kedvezőbbé váltak, miután megtudták, hogy más emberek az ő eredeti becsléseiktől kedvezőbben vélekednek erről a csoportról, és valamelyest kedvezőtlenebbé vált az értékelésük, miután megtudták, hogy mások az ő eredeti becsléseiknél negatívabb véleménnyel voltak az afroamerikaiakról” (Stangor et alii, 2003: 268).

Irodalom

ALBERT Fruzsina – DÁVID Beáta (1998): A barátokról. In (szerk.: Kolosi et alii): *Társadalmi Riport 1998*. Budapest, TÁRKI, 257–278. oldal

ALLPORT, G. W. (1977): *Az előítélet*. Budapest, Gondolat

ANGELUSZ Róbert – TARDOS Róbert (1988): A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. *Szociológia 2*.

BAUER Béla (2002): Az ifjúság viszonya az értékek világához. In (Szabó A. – Bauer B. – Laki L. szerk.): *Ifjúság 2000. Tanulmányok I*. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 202–219. oldal

BERNSTEIN, B. (1972): *Class, Codes and Control. Volume 1. Theoreticas Studies Towards Sociology of Language*. 2nd revised edition. London, Routledge and Kegan

COLLINS, R. (1975): *Conflict Sociology. Toward an Explanatory Science*. New York, Academic Press

FUCHS, S. – CASE, C. (1989): Prejudice as Lifeform. *Sociological Inquiry*, 59, 301–317. oldal. Magyarul: Az előítélet, mint életforma. *Szociológiai Figyelő*, 1992. 2. és (Lengyel Zs. vál.) (1997): *Szociálpszichológia szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris Kiadó

GÁBOR Kálmán (2000): *A középosztály szigete*. Szeged, Belvedere Kiadó

KOPP Mária – SKRABSKI Árpád – LŐKE János – SZEDMÁK Sándor (1996): A magyar lelkiállapot az átalakuló magyar társadalomban. *Századvég, Új folyam*, 2. ősz, 87–102. oldal

LUHMANN, N.(1984): *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt, Suhrkamp

MURÁNYI István (2006): *Identitás és előítélet*. Budapest, Új Mandátum Kiadó

PERCHERON, Annick (1993): *La socialisation politique*. Párizs, Armand Colin

PERCHERON, Annick (1999): Az egyén politikai formálódása. In (Szabó Ildikó – Csákó Mihály szerk.) *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 18–43. oldal

SKRABSKI Árpád – KOPP Mária (1999) Társadalmi beállítottság, társadalmi tőke. *Századvég, Új folyam* 12. tavasz. 128–146. oldal

STANGOR, C., SECHRIST, G. B., & JOST, J. T. (2001): Changing racial beliefs by providing consensus information. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 486–496. Magyarul: Charles Stangor, Gretchen B. Sechrist, John Z. Jost (2003): Faji nézetek megváltoztatása a konszenzusra vonatkozó információ nyújtásával. In (John T. Jost szerk.): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

SZABÓ Ildikó – ÖRKÉNY Antal (1996). 14–15 éves fiatalok interkulturális világgépe. In: *Többség–Kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest, Osiris–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 161–235. oldal

SZABÓ Ildikó – ÖRKÉNY Antal (1998): *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Alapítvány

SZABÓ Ildikó (2000): A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról. Budapest, Új Mandátum Kiadó

TAJFEL, H.(1981): Cognitive aspects of prejudice. In (Tajfel H.): *Human Groups and Social Categories*. Cambridge, Cambridge University Press, 127–142. oldal

TOMKA Miklós (1996): Vallás és vallásosság. In (Andorka et alii szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Budapest, TÁRKI, 592–616. oldal